

НАВУКОВЫ, НАВУКОВА-МЕТАДЫЧНЫ ІЛЮСТРАВАНЫ ЧАСОПІС

Заснавальнікі:

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецтва «Адукацыя і выхаванне», дзяржаўная навуковая ўстанова «Інстытут гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі», Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

Рэдакцыйная калегія:

Галоўны
рэдактар
Максім
Навумавіч
Гальпяровіч

Канстанцін Бандарэнка, Сымон Барыс, Пётр Брыгадзін, Рыгор Васілевіч, Вячаслаў Даніловіч, Валеры Жук, Мікалай Забаўскі, Віктар Іўчанкаў, Аляксандр Каваленя, Міхаіл Касцюк, Уладзімір Ключа, Венямін Космач, Уладзімір Кошалеў, Васіль Кушнер, Надзея Кушнер, Уладзімір Ладысеў, Рыгор Лазько, Аляксандр Лакотка, Аляксей Літвін, Анатоль Люты, Вольга Ляўко, Ігар Марзалюк, Наталля Матусевіч, Аляксандр Радзькоў, Аркадзь Русецкі, Аляксандр Смолік, Сяргей Ходзін, Мечыслаў Часноўскі, Алег Яноўскі, Эдмунд Ярмусік.

Рэдакцыйная рада:

Уладзімір Адамушка, Юрый Бохан (старшыня рады), Марыя Бяспалая, Аляксандр Вабішчэвіч, Ала Галубовіч, Надзея Ганушчанка, Уладзімір Гілеп, Аляксандр Груша, Аляксандр Гужалоўскі, Таісія Доўнар, Дзяніс Дук, Ларыса Жэрка, Аляксандр Каханоўскі, Марына Краснова, Іван Крэнь, Аляксандр Кушнярэвіч, Вячаслаў Лазіцкі, Святлана Марозава, Леанід Мартынаў, Сяргей Новікаў, Алег Слука, Валеры Талкачоў, Людміла Трыгорлава, Уладзімір Тугай, Віктар Фядосік, Неаніла Цыганок, Анатоль Шаркоў.

Рэдакцыя:

Намеснік галоўнага рэдактара — Наталля Матусевіч, рэдактары аддзелаў — Надзея Кушнер, Вітаўт Чаропка, мастацкае афармленне — Уладзімір Малахаў, вёрстка — Надзея Пяткоўская, карэктура — Галіна Шалюта.

ЗМЕСТ

ПАЛІТЫЧНАЯ ГІСТОРЫЯ

Сяргей Сіняк	Беларуская вобласць: нерэалізаваны праект Белнацкама (жнівень—верасень 1918 г.)	3

САЦЫЯЛЬНАЯ ГІСТОРЫЯ

Аляксандр Рытаў	Вобраз ворага ў сацыяльнай камунікацыі ўлады БССР у 1920-я гады	17

ГІСТОРЫЯ КУЛЬТУРЫ

Настасся Скеп'ян	Касцюміравання забавы ў ВКЛ у XVI—XVII стагоддзях	25
Максім Сохар	Станаўленне тэатральнай адукацыі Беларусі: акцёрская Студыя ў Ленінградзе ў 1933—1937 гг.	33

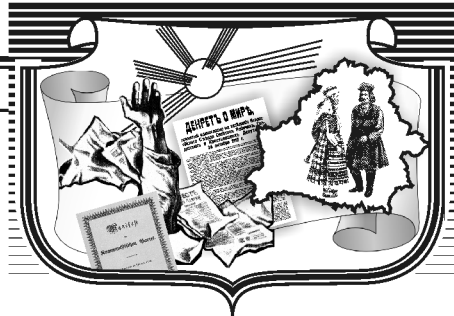
ЗНАХОДКІ І АДКРЫЦЦІ		
Андрэй Мяцельскі, Вольга Ціхінская	Новыя знаходкі агнястрэльнай зброі ў Нясвіжскім замку	40
ПРЭЗЕНТАЦЫЯ		
Таццяна Кузьмініч	Памятныя кніжкі беларускіх губерняў: вяртанне ў новым фармаце	46
ШКОЛА МАЛАДОГА НАСТАЎНІКА		
Аляксандр Корзюк	"Рабочая папка" настаўніка гісторыі: неабходныя дакументы і матэрыялы	48
МЕТОДЫКА. ВОПЫТ		
Неонила Цыганок, Светлана Белова	Обучение учащихся приёмам осмысленного запоминания учебного материала (из опыта работы учителей Осиповичского района)	52
Людміла Паўлава	Здароўеберагаючыя тэхналогіі на ўроках гісторыі	60
Валянціна Дзярках, Таццяна Бахар	Экскурсія па Верхняму гораду Мінска (па прынцыпу шніцэлягд)	63
Софія Цвірко	Краязнаўчая гасцёўня "Святыні зямлі Стаўбцоўскай" (IX—XI класы)	70
НАВУКОВАЕ І ГРАМАДСКАЕ ЖЫЦЦЁ		
Вячаслаў Даніловіч, Вольга Ляўко	Полацк у гісторыі і культуры Еўропы	77
	Содержание	79
	Summary	80

*У адпаведнасці з загадам
Вышэйшай атэстацыйнай камісіі
Рэспублікі Беларусь ад 4 ліпеня 2005 г. № 101
(у рэдакцыі загада Вышэйшай
атэстацыйнай камісіі Рэспублікі Беларусь
ад 2 лютага 2011 г. № 26)
«Беларускі гістарычны часопіс»
уклучаны ў Пералік навуковых выданняў
Рэспублікі Беларусь для апублікавання
вынікаў дысертацыйных даследаванняў
па гістарычных і юрыдычных навуках,
а таксама па мастацтвазнаўстве
і культуралогіі.*

*Адрас рэдакцыі: 220072, Мінск,
вул. Акадэмічная, 1;
Тэлефоны: +375-29-569-83-95 (МТС),
+375-29-655-67-11 (Velcom).
<http://aiv.by>; e-mail: bhc.redaktor@tut.by.
РУП «Выдавецтва «Адукацыя і выхаванне».
Падпісана да друку 20.06.2012 г.
Выход у свет 27.06.2012 г. Афсетны друк.
Фармат 60x84¹/₈.
Ум. друк. арк. 9,3. Ул.-выд. арк. 11.
Наклад 1066 асобнікаў. Зак. 0947.
Надрукавана ў друкарні ААТ «Прамдрук».
Ліцэнзія № 02330/0494112 ад 11.03.2009 г.
220049, г. Мінск, вул. Чарняхоўскага, 3.*

Да ведама аўтараў!
За дакладнасць прыведзеных у артыкулах фактаў і цытат адказнасць нясуць аўтары. Рэдакцыя можа друкаваць матэрыялы ў парадку абмеркавання, не падзяляючы пункту гледжання аўтараў. Навуковыя артыкулы прымаюцца да разгляду з рэкамендацыяй кафедры (аддзела) вучэбнай або навуковай установы. Рэцэнзаванне арганізоўвае рэдакцыя. Да разгляду прымаюцца рукапісы аб'ёмам не больш як 16 старонак (кегель 14, праз 1,5 інтэрвала) у двух экзэмплярах (пажадана з дыскетай). Неабходна ў допісах паведамляць свае прозвішча, імя і імя па бацьку, кароткія звесткі пра сябе, пашпартныя даныя (абавязкова асабісты нумар), адрас, тэлефон. Рукапісы не вяртаюцца.

УВАГА!
Перанося некаторых слоў, а таксама некаторыя абазначэнні на замежных мовах зроблены не па правілах граматыкі, а з улікам магчымасцей камп'ютарнай настольна-выдавецкай сістэмы.
© «Беларускі гістарычны часопіс», 2012.

Аляксандр РЫТАЎ

Вобраз ворага ў сацыяльнай камунікацыі ўлады БССР у 1920-я гады

У артыкуле прадстаўлены вынікі кантэнт-аналізу стэнаграм з'ездаў КП(б)Б пачынаючы ад V з'езда ў 1921 г. па XII з'езд у 1929 г. адносна праяўлення ў выказваннях партыйных лідараў вобразаў ворага і варожай пагрозы. Аўтарам выдзелены і апісаны вобразы знешняй і ўнутранай варожай пагрозы.

Такі элемент сацыяльнай камунікацыі як вобраз ворага не раз трапляў у поле зроку даследчыкаў савецкай гісторыі. У наш час існуе цэлы комплекс работ, прысвечаных вывучэнню гэтай тэмы. Ідэалагema "ворага" нярэдка была аб'ектам даследавання сацыёлагаў і культуролагаў, якія вывучалі таталітарныя рэжымы ў цэлым і савецкую ідэалогію і прапаганду, у прыватнасці. Гісторыкамі дадзены феномен часта разглядаўся ў маштабе ўсяго СССР, асобная ўвага надавалася, як правіла, вывучэнню вобраза ворага ў ваенны час¹.

Варта адзначыць, што перыяд 1920-х гг. практычна не трапляў у фокус даследаванняў. А менавіта ў гэты час адбывалася фарміраванне сімвалаў і вобразаў, якія былі пакладзены ў аснову ўсёй наступнай савецкай ідэалогіі. Так, французскі гісторык Н.Верт пісаў на гэты конт: "Камуністам пастаянна нагадвалі аб пагрозе капіталістычнага акружэння, і, адпаведна, аб небяспецы для савецкай улады любога канфлікту ў кіраўніцтве партыі"². У выступленнях вышэйшага партыйнага кіраўніцтва пачатку 1920-х гг. матывы "небяспекі" і "варожай пагрозы" з'яўляліся

ключавымі элементамі. Напрыклад, У.Ленін на адкрыцці X з'езда РКП(б) у 1921 г. асобна падкрэсліваў, што партыя "акружана ворагамі, наймагутнейшымі і наймацнейшымі ворагамі, якія аб'ядноўваюць увесь капіталістычны свет"³.

Вывучэнне сацыяльнай камунікацыі ўлады перыяду 1920-х гг. дазваляе прасачыць пачатковы этап складвання такога сімвалічнага канструкту, як вобраз ворага і варожай пагрозы. Для беларускай гістарыяграфіі дадзеная тэма з'яўляецца асабліва актуальнай: у Беларусі на сёння няма спецыяльных даследаванняў, прысвечаных вывучэнню вобраза ворага ў сацыяльнай камунікацыі ўлады ў міжваенны перыяд. Больш за тое, вывучэнне гэтай тэмы на матэрыялах БССР дазваляе разгледзець структуру вобраза ворага больш дэтальна, паколькі само памежнае становішча рэспублікі, непасрэднае суседства з "буржуазным светам" у многім садзейнічала больш актыўнаму звароту да вобраза "ворага".

Найбольш каштоўнай гістарычнай крыніцай, якая захавала асноўныя элементы сацыяльнай камунікацыі ўлады БССР у 1920-я гг., з'яўляюцца стэнагра-

РЫТАЎ Аляксандр Уладзіміравіч.

Кіраўнік аддзела міжнародных праграм і праектаў Упраўлення міжнароднага супрацоўніцтва Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Нарадзіўся ў 1977 г. у г. Разань (Расійская Федэрацыя). У 1999 г. закончыў гістарычна-філалагічны факультэт Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта, у 2000 г. — магістратуру, у 2004 г. — аспірантуру БДУ. Даследуе сацыяльную гісторыю БССР у 1920-я гг. Аўтар больш за 10 навуковых публікацый.

мы з'ездаў Камуністычнай партыі (бальшавікоў) Беларусі (КП(б)Б) пачынаючы ад V з'езда ў 1921 г. па XII з'езд у 1929 г.⁴. Ключавымі падзеямі гэтых мерапрыемстваў з'яўляліся адкрыццё з'езда і палітычная справаздача перад дэлегатамі. Дадзеныя выступленняў прамаўляліся партыйнымі лідарамі — сакратарамі КП(б)Б і мелі важнае значэнне не толькі для дэлегатаў з'езда, але і для шырокага кола радавых членаў партыі і беспартыйных актывістаў па ўсёй рэспубліцы. Вывучэнне стэнаграм выступленняў партыйных лідараў на з'ездах КП(б)Б 1920-х гг. дазваляе вылучыць асноўныя рысы сістэмы сацыяльных значэнняў, ідэй, паняццяў і сімвалаў, праз якія правячы авангард вызначаў сваё месца ў сацыяльнай рэальнасці і выказваў свае адносіны да яе. Адным з ключавых элементаў гэтай сістэмы былі ўяўленні аб ворагах і варожай пагрозе.

Найбольш эфектыўна дадзеная даследчыцкая задача можа быць вырашана на аснове прымянення інфармацыйных тэхналогій апрацоўкі тэкставай інфармацыі і колькасных метадаў яе аналізу, у прыватнасці, метаду кантэнт-аналізу. Сутнасць метаду

зключаецца ў тым, каб знайсці такія лёгка падлічваемыя прыкметы, рысы, уласцівасці тэксту, якія адлюстроўваюць істотныя бакі яго зместу; у такім выпадку якасны змест робіцца вымерным, становіцца даступным для дакладных вылічальных аперацый, вынікі аналізу становяцца больш аб'ектыўнымі⁵.

Кантэнт-аналіз выступленняў першых сакратароў КП(б)Б на V—XII з'ездах партыі дазволіў вызначыць дынаміку звароту партыйных лідараў да вобраза "ворага", выявіць яго тыпалогію і вызначыць асаблівасці ўспрымання варожай пагрозы камуністамі БССР у розныя перыяды 1920-х гг. (гл. *табліцу 1, дыяграму 1*).

Ва ўяўленнях членаў партыі небяспека варожай пагрозы магла зыходзіць як звонку, так і знутры дзяржавы. Знешнія і ўнутраныя ворагі мелі выразны ўзаемадапаўняльны характар: сувязь замежных ворагаў з буржуазнымі і дробнабуржуазнымі ворагамі ўнутры савецкай рэспублікі не раз падкрэсліваў У.Ленін на X з'ездзе РКП(б)⁶. Член ЦК РКП(б) М.Сямашка, запрошаны ў якасці ганаровага госця на VI з'езд КП(б)Б, у адным з сваіх выступленняў адзна-

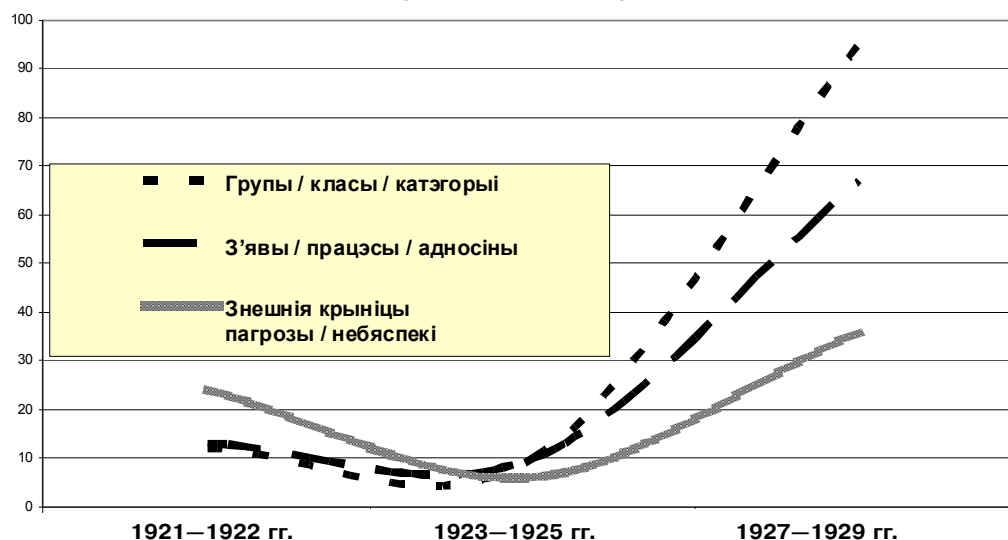
Табліца 1

Тыпы вобразаў варожай пагрозы ў выступленнях партыйных лідараў на V—XII з'ездах КП(б)Б (1921—1929 гг.)

Групы / класы / катэгорыі	42,8%	З'явы / працэсы / адносіны	32,2%	Знешнія крыніцы пагрозы / небяспекі	24%
Сацыяльныя класы і катэгорыі	19,9%	Нацыянальнага і канфесійнага характару	11,1%	Замежныя краіны і іх урады	14,4%
Унутрыпартыйная апазіцыя	12,6%	Палітычнага характару	8,8%	Ворагі, контррэвалюцыянеры	9,6%
Палітычныя партыі	7%	Сацыяльна-эканамічнага характару	7,8%		
Варожыя элементы	3,3%	Контррэвалюцыя, бандытызм	5,5%		

Дыяграма 1

Дынаміка звароту партыйных лідараў да рыторыкі ворага на V—XII з'ездах КП(б)Б (1921—1929 гг.)

чаў, што *"ўнутраныя ворагі для нас больш небяспечныя, чым знешні, прамы вораг"*⁷.

Кантэнт-аналіз сацыяльнай камунікацыі на партыйных з'ездах дазволіў выявіць, што вобраз **унутранай варожай пагрозы** меў дастаткова разгалінаваную структуру: унутраная небяспека магла зыходзіць як ад абстрактных з'яў і працэсаў, так і ад канкрэтных сацыяльных груп, праслоек альбо катэгорый насельніцтва.

У пачатку 1920-х гг. у выступленнях партыйных лідараў і радавых членаў партыі на з'ездах КП(б)Б шырока выкарыстоўваліся канструкцыі, якія з'яўляліся водгаласам Грамадзянскай вайны, напрыклад: *"контррэвалюцыйныя сілы"*, *"контррэвалюцыйныя тэндэнцыі"*, *"контррэвалюцыянеры"*, *"банды"*, *"зброднікі"*. У другой чвэрці 1920-х гг. небяспека звязвалася з нэпам і "дробнабуржуазнай стыхіяй" як вытворнай ад яго з'явай. Пачынаючы з сярэдзіны 1920-х гг. вядучую ролю сярод пагрозлівых з'яў занялі розныя праявы нацыяналізму: беларускі нацыяналізм, расійскі шавінізм, сіянізм, антысэмітызм, а таксама розныя рэлігійныя плыні — яўрэйскі клерыкалізм, сектанцтва, каталіцызм. Пагрозлівымі былі таксама ўнутрыпартыйныя ўхілы: анарха-сіндыкалісцкі, сацыял-дэмакратычны, нацыяналістычны, правы ўхыл. У асобных выпадках для характарыстыкі ўнутраных ворагаў партыйныя лідары прыбягалі да такіх абстрактных паняццяў, як *"цёмныя сілы"*, *"варожыя элементы"*, *"ворагі Савецкай дзяржавы"*.

Важкую частку "варожай" вобразнасці складалі ўказанні на канкрэтныя сацыяльна-палітычныя сілы і групы, з якімі звязваліся небяспека і пагроза. У пачатку 1920-х гг. гэта былі прадстаўнікі некаторых палітычных партый, напрыклад, эсэры, меншавікі, кадэты. Далейшае ўзмацненне сацыяльнага супрацьстаяння прывяло да канкрэтызацыі сацыяльна-класавых ідэнтычнасцей і, як следства, да пашырэння спіса "варожых элементаў". Пачынаючы з другой чвэрці 1920-х гг. вобраз унутранага ворага стаў набываць усё больш канкрэтныя абрысы, звязаныя з яго "непралетарскай" і, адпаведна, "антысавецкай" прыродай. У сацыяльную камунікацыю ўсё больш уваходзілі наступныя звароты: *"прыватныя гаспадарчыкі"*, *"буржуазныя памешчыцкія групы"*, *"адарваныя ад вытворчасці элементы"*, *"нэпманы"*, *"кулакі"*, *"служылая інтэлігенцыя"*, *"спецыялісты"*, *"царкоўнікі"* і г.д.

Дадзены факт пацвярджаецца і аналізам палітычных данясенняў сярэдзіны 1920-х гг., дзе сацыяльна-класавыя контуры ворага набывалі больш дэталёвую прарысоўку. Так, у адной са спецздавак інфармацыйна-статыстычнага пададдзела арганізацыйнага аддзела ЦК КП(б)Б, прысвечанай варожым уплывам антысавецкіх элементаў у вёсцы, фігуравалі такія "персанажы", як *"канторшчык"*, *"памешчык"*, *"кулак"*, *"млынар"*, *"тэхнік"*, *"хутаршчыкі са шляхты"*, *"заг. фінчасткай"*, *"кантрабандысты"*, *"гандляры"*, *"перакупшчыкі"*, *"спекулянт-арандатар"*⁸. Адлюстраванне небяспекі і пагрозы пры гэтым дасягалася шляхам выкарыстання канструкцый, якія

сведчылі аб сямейных і асабістых сувязях паміж службовымі асобамі і антысавецкімі элементамі (*"быць жанатым на дачцэ памешчыка"*, *"жаніцца на дачцэ буйнога гандляра"*, *"трымаць сувязь з кулаком"*, *"мець у якасці сабутэльнікаў кантрабандыстаў"* і г.д.), а таксама канструкцый, якія характарызавалі амаральнасць і сацыяльную дэвіянтнасць паводзін (*"п'янстваваць"*, *"карцёжнічаць"*, *"растрачваць казённыя грошы"*, *"сплаўляць накрадзенае"* і г.д.)⁹. У адным з палітданясенняў 1926 г. антысавецкія варожыя дзеянні некаторых рабочых віцебскага завода "Метпрам" тлумачыліся пры дапамозе іх сацыяльна-класавых азначэнняў: *"шулер-рэцыдывіст"*, *"былы прыказчык"*, *"былы домаўладальнік"*¹⁰.

У зводках, данясеннях, справаздачах другой паловы 1920-х гг. таксама называліся "чужыя" сацыяльныя групы, прадстаўнікі якіх займаліся антысавецкай дзейнасцю: *"былыя людзі"*, якія прапаноўвалі сялянам *"арганізоўваць свае саюзы па прыкладу рабочых"*¹¹; служачыя, якія злараднічалі наконт складанай міжнароднай абстаноўкі; антысавецкі настроеная інтэлігенцыя (настаўніцтва, прафесура), якая прарочыла савецкай уладзе хуткае падзенне¹²; *"выхадцы з папоў і буржуазіі"*, настроеныя супраць партыі і савецкай улады¹³; кулакі і зажытачныя асобы, якія аказвалі ціск на беднякоў пры перавыбарках сельскіх Саветаў у канцы 1925 г.¹⁴. У партыйных дакументах указвалася на пагрозлівую актывізацыю варожай дзейнасці *"з боку кулакоў, былых служачых, дэзерціраў і г.д. супраць савецкай улады"*¹⁵. Пагроза выходзіла ад *"настаўнікаў старых, з былых памешчыкаў, чыноўнікаў, сыноў папоў, якія ... актыўна дапамагаюць кулакам і былым людзям праводзіць работу"*¹⁶. На падставе данясенняў з раёнаў у ліпені 1926 г. была складзена спецзводка "Твар вёскі", у якой пераважная большасць паведамленняў была звязана з "варожай актывінасцю кулакоў", галоўнымі дзеяннямі якіх было *"ўціранне ў давер"*, *"аблытванне"*, *"спойванне"*, *"падрыў аўтарытэту"*¹⁷.

Да канца 1920-х гг. у шырокі ўжытак увайшла канструкцыя "класавы вораг", якая ўвабрала ў сябе ўвесь спектр варожых сацыяльна-класавых сіл. Галоўнымі характарыстыкамі "класавага ворага" выступалі скрытнасць і каварства. Так, у адной са зводак канца 1920-х гг. падкрэслівалася, што *"антысавецкія элементы, якія мелі раней тэндэнцыю прабірацца ў саворганы (савецкія органы. — А.Р.) і грамадскія арганізацыі /.../ ужо пралезлі і вядуць пэўную антысавецкую работу"*¹⁸. Скрытнасць з'яўлялася неад'емнай характарыстыкай варожых паводзін, таму канструкцыі, якія ўтрымлівалі гэты матыў, налілі ўстойлівы характар як у 1920-я гг., так і ў наступнае дзесяцігоддзе. Напрыклад, у адным з выданняў 1933 г. адзначалася, што *"рэштка капіталістычных элементаў ад адкрытай барацьбы перайшлі да тактыкі схаванага супраціўлення савецкаму будаўніцтву"*¹⁹.

Ва ўмовах унутрыпартыйных дыскусій 1920-х гг. у якасці відавочнай пагрозы ўстойліва выступалі вобразы "партыйных раскольнікаў", дзейнасць якіх звязвалася са знешнім варожым акружаннем. У пачатку

1920-х гг. гэтая сувязь яшчэ насіла ўскосны характар: так, М.Сямашка на VI з'ездзе КП(б)Б у 1922 г., гаворачы аб ухіле рабочай апазіцыі, падкрэсліваў, што *"такога роду ўчынкi (выступленне рабочай апазіцыі на X з'ездзе РКП(б). — А.Р.) нічога акрамя радасцей нашым ворагам даставіць не могуць. /.../ Цяпер, напэўна, не адно белагвардзейскае пяро скрыпіць паведамленнем аб развале і разладзе ў Камуністычнай партыі Расіі"*²⁰. Пачынаючы з сярэдзіны 1920-х гг. апазіцыйная дзейнасць у партыі ўсё больш набывала пагрозлівыя адценні, прычым негатыўны вобраз партыйнай апазіцыі засноўваўся перш за ўсё на матыве здрадніцтва, які выбудоўваўся праз такія выразы, як *"здраднікі рэвалюцыі", "перараджэнцы"*. На XI з'ездзе КП(б)Б у 1927 г. вобраз партыйных апазіцыянераў падаваўся з выкарыстаннем шырокага спектру негатыўных эпітэтаў: *"мізэрнасць", "дэмагогія", "бяздзейнасць", "паклёп", "ныццё", "хныканне"* і г.д. Прыпісванне апазіцыі якасцей слабасці суправаджалася ўстойлівым падкрэсліваннем адсутнасці ў яе падтрымкі сярод працоўных мас, яе поўным крахам. Так, напрыклад, на XI з'ездзе КП(б)Б у канцы 1927 г. В.Кнорын устойліва паўтараў, што *"Нікэмная купка паасобных апазіцыянераў-трацкістаў аказалася зусім ізаляванай у нашай арганізацыі... [Мы] пакончылі, зруйнавалі ўшчэнт трацкісцкую апазіцыю ў нашых шэрагах... Трацкісцкая апазіцыя не карысталася і не карыстаецца ў нашай арганізацыі ніякім уплывам"*²⁰.

Вобраз варожай пагрозы, якая зыходзіла ад *"раз'ядноўваючай"* дзейнасці ўнутрыпартыйнай апазіцыі, а таксама пасыл аб неабходнасці адзінства і аб'яднання вакол кіруючага цэнтра знаходзілі адлюстраванне ў выказваннях радавых членаў партыі. *"Апазіцыя хоча разлажыць нашу партыю. Партыя павінна з'яднацца, мы павінны стаяць за Ленінскае ЦК"*, — гаварылася на партыйным сходзе Капаткевіцкай раённай арганізацыі ў 1926 г.²². У выступленнях радавых камуністаў *"раскольніцкія паводзіны"* апазіцыі разглядаліся ў якасці галоўнай пагрозы для партыі²³. У адной з запісак нават задавалася наступнае пытанне: *"Ці злосна апазіцыя хоча раскалоць партыю?"*²⁴. Дэструктыўная прырода апазіцыі, такім чынам, не выклікала ніякіх сумненняў. Аналіз запісак, пададзеных партыйцамі дакладчыкам падчас абмеркавання ў партыйных арганізацыях БССР вынікаў ліпеньскага пленума ЦК і ЦКК ВКП(б) 1926 г., дазволіў супрацоўніку інфармацыйна-статыстычнага паддзела арганізацыйнага аддзела ЦК КП(б)Б зрабіць выснову, што *"пераважная большасць запісак асуджае лінію апазіцыі"*²⁵.

У свядомасці радавых камуністаў унутрыпартыйныя выступленні і ўхілы звязваліся таксама і з вобразамі ўнутраных варожаў сацыяльна-класавых сіл: апазіцыя *"ўсё больш прымыкае да меншавіцкага лагера", "лезе ў меншавіцкае балота"*²⁶. Адзін з тых, хто выступаў на сходзе Петрыкаўскай раённай партыйнай арганізацыі, гаварыў: *"Ад апазіцыі пахне буржуазным душком. Апазіцыя — кулак для партыі"*²⁷.

Політтройца новейшага завета.

Карыкатура на старонках газеты "Звезда".
18 чэрвеня 1927 г.

Многія камуністы выказвалі асцярогі аб магчымай сувязі апазіцыі са знешнімі ворагамі Савецкай дзяржавы: *"Ці жадаюць апазіцыянеры нападу на нас з боку буржуазных краін?"* — задавалася пытанне ў адной з запісак на сходзе партыйнага актыву мінскай арганізацыі ў кастрычніку 1927 г.²⁸. Дзейнасць апазіцыі расцэньвалася як прамая дапамога ворагам рэвалюцыі. Так, у *"Рэзалюцыі актыву Мінскай арганізацыі КП(б)Б па дакладу сакратара ЦК КП(б)Б т.Кнорына"* (май 1927 г.) адзначалася, што *"парушэнне партыйнага адзінства шляхам фракцыйнай работы несумненна будзе выкарыстана нашымі ворагамі"*²⁹.

Вобразы **знешніх ворагаў** таксама мелі ўнутрыўдавую структуру, аднак іх характар на працягу 1920-х гг. практычна не мяняўся. Так, знешнія ворагі ў свядомасці камуністаў традыцыйна звязваліся з капіталістычным акружэннем Савецкай дзяржавы — Польшчай, Францыяй, Вялікабрытаніяй, Фінляндыяй. Натуральна, што менавіта Польшча выступала галоўнай крыніцай варожай пагрозы на з'ездах КП(б)Б у 1920-я гг. Вобраз варожай Польшчы перадаваўся як праз назву краіны ў цэлым, так і праз збіральныя звароты кшталту *"польскія колы", "клерыкалы Польшчы", "польскія палітыкі", "польскі ўрад", "польская ахранка", "дыфензіўшчыкі"* і г.д. Немалое месца ў вобразе варожай Польшчы займаў кіраўнік польскай дзяржавы Ю.Пілсудскі.

У замыслах знешніх ворагаў таксама выразна бачыўся матыв каварства: напрыклад, на VI з'ездзе партыі ў 1922 г. сакратар Цэнтральнага бюро КП(б)Б В.Кнорын падкрэсліваў, што абарончы саюз Польшчы

шчы і Фінляндыі* "ёсць на самай справе наступальны саюз, накіраваны на працяг барацьбы з Савецкай Расіяй"³⁰. Ён таксама адзначаў, што Польшча не збіраецца выконваць Рыжскі мірны дагавор 1921 года, узбройвае банды ўнутры краіны і накіроўвае контррэвалюцыйны рух у БССР³¹. У прамовах В.Кнорына на XI з'ездзе КП(б)Б у канцы 1927 г. у якасці галоўнага аtryбута ворагаў таксама выступала каварства: сярод канструкцый, якія рэферыравалі да гэтага матыву, былі "подкуп", "маскіроўка і перафарбаванне", "дзеянні ў якасці агентаў пранікнення", "выкарыстанне лжывай фразеалогіі і двурушніцкіх фальшывых лозунгаў", "распусканне чутак і паклёпу", "выкарыстанне цяжкасцей і супярэчнасцей для дыскрэдытацыі" і г.д.³².

Радавыя члены партыі былі сур'ёзна занепакоены "каварнымі замысламі" знешніх ворагаў: на адным з партыйных сходаў 1926 г. дакладчыку задалі пытанне наступнага зместу: "Ці не могуць пад выглядам рабочых дэлегацый і дэлегацый моладзі прыехаць буржуазныя шпіёны для вывучэння ўнутрана-

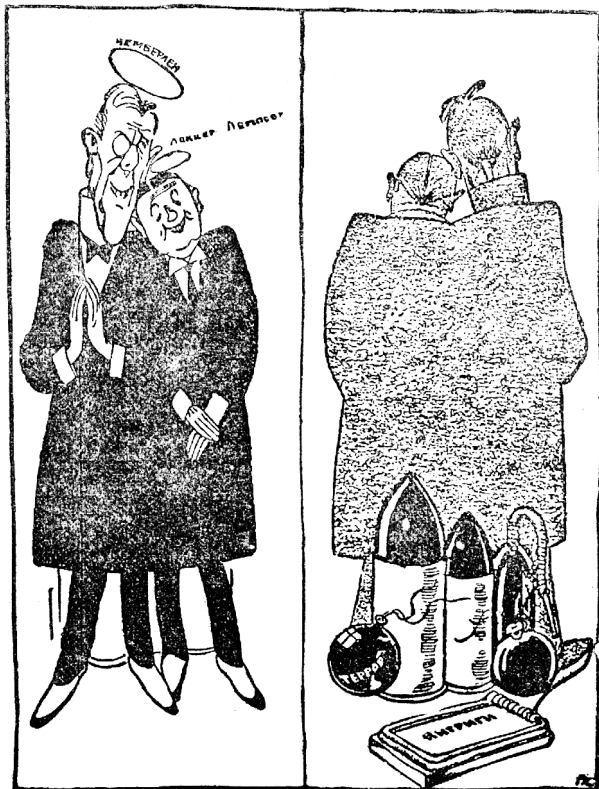
Святая невинность.

Чемберлен выступил в палате общин с заявлением, что Англия не даёт миру позитиву, что „ни одно из европейских правительств не находится во власти заблуждений, будто Англия пытается создать блок против СССР“.

Этот же мотив, как выствует из сегодняшних телеграмм, вслед за Чемберленом повторил Локсер Лейонс.

(Из газет).

Рис. Г. Клиича.

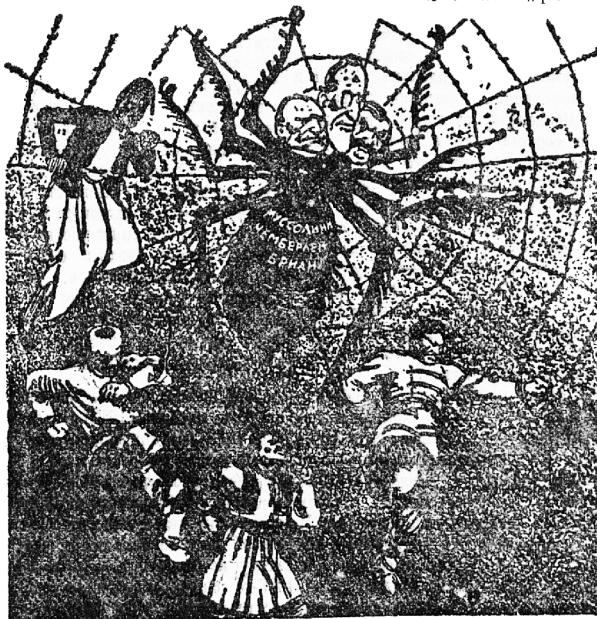
Вид «святых» спереди.

Они же сзади.

Карикатура на старонках газеты "Звезда".
16 ліпеня 1927 г.

Империалистический паук.

Рис. из «Плюш-Индия».

„Ослабление СССР—основной мотив политики Польши“.

Карикатура на старонках газеты "Звезда".
25 чэрвеня 1927 г.

га нашага становішча, каб пабудаваць пазней план для нападу на нас, які рыхтуецца з боку буржуазіі?"³³.

У другой палове 1920-х гг. для адлюстравання вобраза знешняга ворага пачалі выкарыстоўвацца такія выказванні, як "сусветныя драпежнікі", "фашысцкая дыктатура", "ядавіты агент", "буржуазна-еўрапейская зграя" і г.д.³⁴.

Асобнай рысай сацыяльнай камунікацыі другой паловы 1920-х гг. выступала публічнае абсмейванне "ворагаў". На XI з'ездзе КП(б)Б у 1927 г. В.Кнорын шмат цытаваў тыя лінгвістычныя канструкцыі, якія выкарыстоўвалі антысавецкія групы на тэрыторыі Польшчы, а зал пры гэтым рэагаваў смехам на цытаты і іранічныя каментарыі В.Кнорына: "Цікава адзначыць з'яўленне ва ўсіх віленскіх газетах... пратэсту, падпісанага былымі памешчыкамі Беларусі... Ён гаворыць: "Дзесяць год трыумфу злачынства і найвялікай ганьбы чалавецтва над усім тым, што з'яўляецца найлепшым дасягненнем чалавечага духу ("дух" зразумела з вялікай літары — В.Кнорын)" СМEX"³⁵.

Найбольш відавочна вобраз варожага пагрозы праявіўся ў трэцяй чвэрці 1920-х гг. на фоне ўскладнення міжнароднага становішча перш за ўсё з-за разрыву Вялікабрытаніяй гандлёвых і дыпламатычных адносін з СССР (май 1927 г.). Даныя кантэнт-аналізу пацвярджаюць гэты факт: калі ў выступлен-

* Маецца на ўвазе саюзніцкі дагавор паміж Польшчай, Фінляндыяй, Латвіяй і Эстоніяй, падпісаны ў 1922 г. у Варшаве і ў наступным не ратыфікаваны Польшчай і Фінляндыяй.

Сегодня в номере 6 страниц.

Страдный, зачумленный труп разлагающейся бело-гвардейщины должен быть убран с пути добродетельного сожительства, по которому должны идти Польша и СССР. (Из газет).

Раскол в селянском союзе.

ЕРЕМИЧ, РОГУЛЯ И БИЛЬДЮКЕВИЧ ИСКЛЮЧЕНЫ ИЗ СЕЛЯНСКОГО СОЮЗА.

Карикатура на старонках газеты "Звезда".
21 чэрвеня 1927 г.

нях партыйных лідараў другой чвэрці 1920-х гг. зварот да вобразаў знешніх ворагаў быў амаль незаўважны, то на XI і XII з'ездах КП(б)Б у 1927 і 1929 гг. матывы знешняй варожай пагрозы складалі істотную долю ў агульным аб'ёме выказванняў і прысутнічалі ў выступленнях як першых сакратароў партыі, так і радавых дэлегатаў і гасцей з'ездаў (гл. дыяграму 1). Так, першы сакратар ЦК КП(б)Б В.Кнорын на адкрыцці XI з'езда ў лістападзе 1927 г. падкрэсліваў, што "контррэвалюцыйная вайна супраць Савецкага Саюза становіцца ўсё больш і больш магчымай і няўхільнай"³⁶. У пачатку 1929 г. на XII з'ездзе партыі новы першы сакратар ЦК КП(б)Б Я.Гамарнік таксама гаварыў аб непазбежнай пагрозе звонку: "у суседніх з намі капіталістычных краінах ідзе шалёная ваенная падрыхтоўка", "фарміруюцца белыя банды з украінскіх, расійскіх і беларускіх белагвардзейцаў супраць нас", "ствараюцца антысавецкія блёкі"³⁷. Дэлегаты, якія выступалі на XI з'ездзе КП(б)Б, адзначалі, што "сёння як ніколі ў паветры запахла вайной", паколькі "перад намі стаіт факт мажлівасці і няўхільнасці ваенных падзей"³⁸. У такіх умовах яднанне — "зліццё ў адзіным духу беспартыйных з камуністычнай партыяй" — выступала адзінай умовай перамогі над капіталістычным светам, калі "рассыпляцца ў прах усе Балдуіны і Чэмбэрлены, Лойд-Джорджы, Хіксы, Думэргі, Пуанкарэ, Брыяны, Мілье-

раны, Пілсудскія, Чжан-Цзо-Ліны, Куліджы, Мусаліні і Бэнэш"³⁹. У адной з запісак, пададзеных дакладчыку на сходзе партыйнай ячэйкі БДУ, падкрэслівалася, што "міжнароднае становішча патрабуе ад партыі максімум адзінства"⁴⁰. Як адзначаў Л.Троцкі, менавіта пагаршэнне міжнароднага становішча вызначыла ход барацьбы з апазіцыяй і той факт, што ў выніку ўнутрыпартыйная апазіцыя была зломлена⁴¹.

Пагроза вайны ўзмацняла ўнутраныя сацыяльныя канфлікты, паколькі вобраз унутраных ворагаў напрамую звязваўся са знешнім варожым акружэннем. Як адзначалася ў 1927 г. у адной са звадак "Аб настроях сялянства", сяляне прасілі ўлады "аб тэрміновай высылцы за межы сельсавета ўсіх нягодных элементаў, як былых паліцэйскіх, жандармаў і некаторых памешчыкаў, якія засталіся"⁴². У дакуменце таксама гаварылася, што "ад сялян сталі паступаць заявы на розны шкодны элемент"⁴³. Складальнікі спецзводак падкрэслівалі пагрозлівыя паводзіны варожых сацыяльных груп, адзначаючы, што "кулацтва і іншыя антысавецкія элементы былі зашавяліліся. Гэтыя элементы чакаюць вайны і ўскладаюць на яе ўсе свае спадзяванні"; "кулакі, шляхта, былыя афіцэры, ураднікі і іншыя паднялі галаву"⁴⁴. Група беспартыйных рабочых нават выказвала меркаванне, што "партыя і ўлады яшчэ недастаткова надаюць увагі барацьбе з антысавецкімі элементамі"⁴⁵.

У сучасных даследаваннях пераканаўча даказана, што ні ў сярэдзіне, ні ў канцы 1920-х гг. на СССР ніхто не збіраўся нападаць. Па меркаванню расійскага гісторыка Н.Сіманава, ваенная трывога 1927 г. альбо праследавала выключна прапагандысцкія мэты, альбо з'яўлялася рэхам "псіхалагічнай траўмы", звязанай з успамінамі аб замежнай інтэрвенцыі 1918—1920 гг.⁴⁶ Варта адзначыць, што па меркаванню сучасных даследчыкаў, якія вывучаюць сацыяльна-псіхалагічныя прычыны ўзнікнення дадзенага феномена сацыяльнай камунікацыі, "актуалізацыя ворага азначае, што само грамадства пачынае адчуваць моцныя сацыяльныя напружанні... у такой абстаноўцы пачынаюць ажываць архаічныя інтэгрэтыўныя механізмы, якія прымушаюць людзей мацней, чым звычайна, адчуваць сваю блізкасць, салідарнасць перад рэальнымі ці ўяўнымі калектыўнымі небяспекамі"⁴⁷.

Сапраўды, вобразы ворагаў і варожай пагрозы ў свядомасці асноўнай масы насельніцтва БССР у другой палове 1920-х гг. з'яўляліся важным фактарам неабходнасці кансалідацыі. Так, напрыклад, сяляне выказваліся, што "калі буржуазныя краіны ўздумаюць кінуцца на савецкую краіну... то мы будзем абараняцца, а калі трэба будзе, то разам з рабочымі выступім як адзін... мы павінны так, як рабочыя пратэставаць і не дапусціць ворагаў"⁴⁸.

Такім чынам, адчуванні пастаяннай прысутнасці ворагаў як унутры краіны, так і варожага акружэння за яе межамі, стваралі ўмовы для кансалідацыі. У сацыяльнай камунікацыі неабходнасць кансалідацыі перад варожай небяспекай рэалізоўвалася праз ідэю пастаяннай барацьбы з ворагамі. Як справяд-

ліва пісаў на гэты конт Н.Верт, "барацьба супраць унутраных і знешніх ворагаў партыі і дзяржавы заўсёды заставалася надзённай задачай камуністаў"⁴⁹. Ідэя барацьбы з ворагамі была заклікана падкрэсліваць экстрэмальнасць сітуацыі і дазваляла перадаваць адчуванне сілы. На VI з'ездзе КП(б) у 1922 г. адзначалася, што "Палітычна таварышы умацоўваюцца (толькі — **А.Р.**) тады, калі яны вядуць абвостраную барацьбу. Калі гэтая барацьба аслабляецца, то нашы члены становяцца слабей, цяпер нашу барацьбу трэба весці больш востра, чым раней"⁵⁰. Змяненне экстрэмальнасці прыводзіла, па меркаванню партыйных ідэолагаў, да аслаблення і раз'яднання: на XI з'ездзе КП(б) у 1927 г. В.Кнорын падкрэсліваў, што "ў шэрагах нашай партыі і камсамола неабходна баявое згуртаванне", паколькі "камуністы дэмабілізаваліся, распусціліся некалькі"⁵¹. На XI і XII з'ездах КП(б) як партыйныя лідары, так і радавыя дэлегаты ў сваіх пасланнях шырока выкарыстоўвалі ваяўнічую тэрміналогію: "фронт", "даваць рашучы бой", "баявое згуртаванне", "атака", "мабілізацыя", "вылазкі на розных участках фронту", "контратака", "наступленне", "адкрыць агонь" і г.д., якая таксама была накіравана на ўзмацненне адчування экстрэмальнасці і неабходнасці адзінства ў партыі.

Ваенізацыя мовы і актыўнае ўзнаўленне матываў "барацьбы з ворагамі" ў перыяд чутак аб вайне ў 1927—1928 гг. знайшлі адлюстраванне і ў спецзводках ЦК КП(б), у якіх гаварылася аб "здоровым, баявым настроі рабочых у пераважнай масе"; "частка рабочых, асабліва мабілізаваных чырвонаармейцы, гавораць: "даволі трываць — даеш вайну"⁵². Нагнятанне экстрэмальнасці садзейнічала "адзінству дзеля барацьбы", верагоднасць і непазбежнасць ваенных дзеянняў выступала асновай для распаўсюджвання ключавога пасылу XI з'езда КП(б): мы "павінны быць заражаны духам: за ваенізацыю, за адзінства партыі, за поўнае выкананне дырэктыв партыі, за працягванне ленінскай лініі, якую праводзіць ЦК партыі (воплескі)"⁵³.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што асобным элементам у сістэме сацыяльнай камунікацыі савецкай улады выступалі вобразы ворага і варожай пагрозы. Выкарыстанне колькасных метадаў аналізу сацыяльнай камунікацыі ўлады БССР дазволіла правесці тыпалогію вобраза ворага, разгледзець дынаміку звароту да рыторыкі ворага на працягу 1920-х гг.

Ва ўяўленнях сучаснікаў ворагі мелі як унутранае, так і знешняе паходжанне. Знешнія ворагі, як правіла, звязваліся з капіталістычнымі краінамі, якія акружалі СССР, а таксама з канкрэтнымі замежнымі палітычнымі дзеячамі. Натуральна, што для камуністаў БССР знешнія ворагі звязваліся перш за ўсё з Польшчай, польскімі палітычнымі і дзяржаўнымі структурамі і кіраўніком польскага ўрада Ю.Пілсудскім. Часта знешнія ворагі мелі абязлічаную форму і выражаліся праз такія збіральныя катэгорыі, як "буржуазныя сілы", "знешнія сілы", "ворагі рабоча-сялянскага народа", "ворагі рэвалюцыі", "варожыя сілы", "контррэвалюцыйныя сілы", "цёмныя сілы" і г.д.

Карыкатура на старонках газеты "Звезда".
10 ліпеня 1927 г.

Вобраз унутранага ворага меў больш складаную структуру. Пагроза магла зыходзіць ад варожных савецкай уладзе класаў і сацыяльных катэгорый, напрыклад, духавенства, буржуазіі, кулацтва, былых эксплуататараў і памешчыкаў, інтэлігенцыі, нэпманаў. Пачынаючы з трэцяй чвэрці 1920-х гг. назва канкрэтных сацыяльных катэгорый стала часта замяняцца збіральнай катэгорыяй "класавы вораг". Да ліку ўнутраных ворагаў таксама адносіліся прадстаўнікі варожных бальшавікам палітычных партый — эсэры, меншавікі, кадэты і, натуральна, розныя ўнутрыпартыйныя групы — трацкісцкая апазіцыя, нацыянал-дэмакраты, дробнабуржуазная праслойка ў партыі і г.д. Небяспечу для правячай партыі таксама ўяўлялі негатыўна характарызуемыя асобы: хабарнікі, п'яніцы, малаверы, перараджэнцы, здраднікі.

Важнае месца ў структуры варожай вобразнасці займалі розныя небяспечныя з'явы, працэсы і адносіны, у тым ліку нацыянальнага і канфесійнага характару (антысемітызм, беларускі нацыяналізм, велікарускі шавінізм, яўрэйскі клерыкалізм, фашызм, каталіцтва, сектанцтва і г.д.); палітычнага характару (антысавецкая ідэалогія, нацыянал-дэмакратычныя настроі і тэндэнцыі, трацкізм, правы ўхіл); і, нарэшце, з'явы сацыяльна-эканамічнага характару (капіталізм, дробнабуржуазная ідэалогія, акружэнне нэпа і г.д.).

Галоўнымі атрыбутамі ворагаў выступалі каварства і скрытнасць, пры гэтым усе магчымыя ворагі Савецкай дзяржавы былі ўзаемазвязаны і ўзаемабумоўлены. Да канца 1920-х гг. назіраўся рост канструкцый, якія апеявалі да катэгорый варожай пагрозы, адбываліся канкрэтызацыя сацыяльна-класавых рыс варожага аблічча, ваенізацыя і радыкалізацыя сацыяльнай камунікацыі.

Усе гэтыя працэсы з'яўляліся, з аднаго боку, следствам аб'ектыўных прычын (пагаршэння міжнародных адносін, устаноўкі на сацыяльна-класавае супрацьстаянне), з другога — служылі сімптомам "масавай кансалідацыі мабілізацыйнага тыпу"⁵⁴. Іншымі словамі, наяўнасць устойлівай прысутнасці вобраза ворага ў свядомасці людзей дазваляла забяспечваць адчуванне сабранасці, баявой гатоўнасці, а таксама надавала неабходную выразнасць уяўленням савецкіх людзей аб навакольным асяроддзі з простым і зразумелым азначэннем "сваіх" і "чужых".

¹ Образ врага / сост. Л.Гудков; ред. Н.Конрадова. М., 2005; Волобуев О.В. Советский тоталитаризм: образ врага // Тоталитаризм и личность: Тез. докл. международной научно-практической конференции. Пермь. 12—14 июля 1994. Пермь, 1994; Фатеев А.В. Образ врага в советской пропаганде. 1945—1954 гг. / Отв. ред. Н.К.Петрова. М., 1999; Сеньявская Е.С. Противники России в войнах XX века: эволюция "образа врага" в сознании армии и общества. М., 2006.

² Верт Н. История Советского государства. 1900—1991 гг. М., 2000. С. 198—199.

³ Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчет. М., 1963. С. 2.

⁴ Стенограмма V съезда КП(б)Б (X конференции КП(б)Б) от 15—20 октября 1921 г. // Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далее — НАРБ). Ф. 4-п, воп. 1, спр. 417; XI Конференция Коммунистической Партии (больш.) Белоруссии, 15—19 марта 1922 г.: Стенографический отчет. Мн., 1922; Стенограмма VII съезда КП(б)Б (XII конференции КП(б)Б) от 20—26 марта 1923 г. // НАРБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 1007; Стенограмма VIII съезда КП(б)Б (XIII конференции КП(б)Б). 12—14 мая 1924 г. // НАРБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 1252; XIII Конференция Коммунистической Партии (больш.) Белоруссии: Стенографический отчет. Мн., 1924; Протоколы и стенограммы IX съезда КП(б)Б, приветствия съезду. 8—12 декабря 1925 г. // НАРБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 1983; Протоколы и стенограммы IX съезда КП(б)Б. 8—12 декабря 1925 г. // НАРБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 1982; X Съезд КП(б)Б. Стенографический отчет. Мн., 1927; XI З'езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). Мн., 1928; Стэнаграфічная справаздача XII З'езда КП(б)Б. Мн., 1929.

⁵ Бородин Л.И. Многомерный статистический анализ в исторических исследованиях. М., 1985. С. 139.

⁶ Десятый съезд РКП(б). Стенографический отчет. С. 2.

⁷ XI Конференция Коммунистической Партии (больш.) Белоруссии, 15—19 марта 1922 г.: Стенографический отчет. С. 83.

⁸ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2766а, арк. 57—58.

⁹ Там жа.

¹⁰ Там жа. Арк. 96.

¹¹ Там жа. Спр. 2766а, арк. 3.

¹² Там жа. Спр. 3448, арк. 23.

¹³ Там жа. Арк. 29.

¹⁴ Там жа. Спр. 2766а, арк. 8-9, 17—18, 22.

¹⁵ Там жа. Арк. 101.

¹⁶ Там жа. Спр. 3448, арк. 23.

¹⁷ Там жа. Спр. 2766а, арк. 57—60.

¹⁸ Там жа. Спр. 3448, арк. 14.

¹⁹ Іваноў І., Яноўскі М. Працоўная моладзь у РСЧА (прызыў 1911 года). Мн., 1933. С. 28.

²⁰ XI Конференция Коммунистической Партии (больш.) Белоруссии, 15—19 марта 1922 г.: Стенографический отчет. С. 86.

²¹ XI З'езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). С. 3—4.

²² НАРБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2724, арк. 85.

²³ Там жа. Спр. 2727, арк. 25.

²⁴ Там жа. Спр. 2714, арк. 59.

²⁵ Там жа. Спр. 2727, арк. 18.

²⁶ Там жа. Спр. 3173, арк. 14; XI З'езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). С. 146.

²⁷ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2724, арк. 83.

²⁸ Там жа. Спр. 2727, арк. 105.

²⁹ Там жа. Спр. 3173, арк. 18.

³⁰ Там жа. С. 5.

³¹ Там жа. С. 6.

³² XI З'езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). С. 115, 137—138.

³³ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2727, арк. 25—25 адв.

³⁴ XI З'езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). С. 135, 137, 163.

³⁵ Там жа. С. 134—135.

³⁶ Там жа. С. 3.

³⁷ Стэнаграфічная справаздача XII З'езда КП(б)Б. С. 22.

³⁸ XI З'езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). С. 144, 163.

³⁹ Там жа. С. 82.

⁴⁰ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 2832, арк. 110.

⁴¹ Троцкий Л.Д. Преданная революция: Что такое СССР и куда он идет? / Л.Д. Троцкий. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/trotsky/trotl001.htm>.

⁴² НАРБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 3448, арк. 4.

⁴³ Там жа.

⁴⁴ Там жа. Арк. 4, 7.

⁴⁵ Там жа. Арк. 7.

⁴⁶ Симонов Н.С. "Крепить оборону страны Советов" ("Военная тревога" 1927 года и ее последствия) // Отечественная история. 1996, № 3. С. 155—161.

⁴⁷ Гудков Л. Идиологема "врага": враги как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции // Образ врага / сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. М., 2005. С. 8.

⁴⁸ НАРБ. Ф. 4-п, воп. 1, спр. 3448, арк. 3.

⁴⁹ Верт Н. История Советского государства. 1900—1991 гг. С. 198—199.

⁵⁰ XI Конференция Коммунистической Партии (больш.) Белоруссии, 15—19 марта 1922 г.: Стенографический отчет. С. 105.

⁵¹ XI З'езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). С. 141.

⁵² НАРБ. Ф. 4-п, воп. 5, спр. 612, арк. 8.

⁵³ XI З'езд КП(б)Б (Стэнаграфічная справаздача). С. 163.

⁵⁴ Гудков Л. Идиологема "врага": враги как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции. С. 7.